

мене публіцистика на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego». Часопис мав власну місію, й праця у тому колективі людей була приємністю. Здавалося нам, що можемо виховувати, чи, принаймні, впливати на взаємні стосунки. Тому те, що писав там, важливе для мене сьогодні» [19, s. 212].

Публіцист був відзначений високими польськими нагородами: II Речіпосполитої – Золотим хрестом Заслуги (Zioty Krzyż Zasługi; 1938) – й наприкінці життя III Речіпосполитої – Офіцерським хрестом ордена Відродження Польщі (Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski; 1994).

В. Бончковський помер 19 серпня 2000 р. у шпиталі у Вашингтоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубльов О. С. Бончковський Володимир // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 339;
2. Bńczkowski W. Karta z historii stosunkow polsko-ukraickich: Biuletyn Polsko-Ukraicki // Niepodlegiońж: Rocznik. – Nowy York; Londyn. – Т. XIX (1986). – S. 116–129;
3. Bńczkowski W. Karta z historii stosunkow polsko-ukraickich: Biuletyn Polsko-Ukraicki // Niepodlegiońж: Rocznik. – Nowy York; Londyn. – т. XXI (1988). – S. 4–31;
4. Bńczkowski W. Karta z historii stosunkow polsko-ukraickich: Biuletyn Polsko-Ukraicki // Niepodlegiońж: Rocznik. – Nowy York; Londyn. – Т. XXIV (1991). – S. 133–148;
5. Kloczkowski J. Jak rozwińżаж spyг polsko-ukraicki? Publicystyka Wiodzimierza Bńczkowskiego z lat trzydziestych // Narody i historia / Pod red. A. Rzegockiego. – Krakow, 2000. – S. 207–238;
6. Kloczkowski J., Kowal P. O Wiodzimierzu Bńczkowskim // Bńczkowski W. O wschodnich problemach Polski: Wybyг pism. – Krakow, 2000. – S. 7–28;
7. Kowalczyk A.-S. Giedroyc i «Kultura». – Wrociaw: Wydawnictwo Dolnońńskie, 1999. – 314 s.;
8. Степень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Польсько-українські студії / Республіканська асоц. українознавців; Півд.-сх. наук. ін-т у Перемишлі; Ін-т суспіл. наук АН України; Ін-т історії України АН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1: Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – С. 211–222;
9. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с.;
10. Bńczkowski W. Nie jesteńmy ukrainofilami // Biuletyn Polsko-Ukraicki. – 1935. – 20 stycznia. – Nr. 3 (90). – S. 23–25;
11. Архів УВАН у США. Лист В. Бончковського до Є. Маланюка, Бейрут, 10 трав. 1950 р.;
12. Habielski R. Ęcie spoieczne i kulturalne emigracji. – Warszawa, 1999. – 237 s.;
13. Bńczkowski W. U cdydei polskiej idei federacyjnej. – Jerozolima, 1945. – 32 s.;
14. Bńczkowski W. Rosja wczoraj i dzioń: Studium historyczno-polityczne. – Jerozolima, 1946. – X, 245 s.;
15. Bńczkowski W. Sprawa ukraicka // Kultura (ParyĀ). – 1952. – № 7/8 (57/58);
16. Bńczkowski W. Jyzef Stalin // Kultura. – 1953. – Nr. 4 (66). – S. 17–24;
17. Bńczkowski W. Najnowsza praca o stosunkach polsko-ukraickich: [Piotrkiewicz Teofil. Kwestia ukraicka w Polsce w koncepcjach piisudczyzny, 1926–1930. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – 165 s. Nakiaд 500 egz.] // Zeszyty historyczne / Instytut literacki (ParyĀ). – 1982. – Z. 59. – S. 221–229;
18. Bńczkowski W. Prometeizm na tle epoki: Wybrane fragmenty z historii ruchu // Niepodlegiońж: Czasopismo роńwikscone najnowszym dziejom Polski / Instytut Jyzefa Piisudskiego роńwikscony badaniu najnowzej historii Polski. – Nowy Jork – Londyn, 1984. – Т. XVII (po wznowieniu). – S. 28–54;
19. Cisek J. Benefis polityki federacyjnej: Rozmowa z Wiodzimierzem Bńczkowskim // Bńczkowski W. O wschodnich problemach Polski: Wybyг pism. – Krakow, 2000. – S. 209–213.

І.М. Шугальова

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (КІНЕЦЬ 50-Х - ПОЧАТОК 60-Х РР. ХІХ СТ.)

Ліберальні перетворення 60-70-х рр. ХІХ ст. в Російській імперії, до складу якої входила і більша частина українських земель, відомі в історіографії під назвою буржуазних. Вони мали істотні наслідки не лише у світській, а й у церковній площинах. Порівняння світської та церковної історії виявляє істотний вплив позацерковних чинників на організацію духовного управління. У низці випадків цей вплив настільки значний, що своїми результатами помітно перевершує зміни, спричинені внутрішньоцерковною еволюцією: прихід до влади нового імператора Олександра II в 1855 р.; оголошення в країні курсу на реформування всієї системи; польське повстання, що торкнулося Правобережної України; позначились на релігійному житті настільки істотно, що наслідки давалися взнаки до кінця століття.

Узагальнюючий, хоч і не завжди об'єктивний, огляд церковних подій кінця 50-х–70-х рр. ХІХ ст. зроблено їх сучасником О. Папковим [1; 2]. З 80-х рр. ХІХ ст. дослідження церковних реформ попереднього десятиліття поступово зводилось нанівець: нові події заступали собою не завжди успішні перетворення в духовному середовищі. Дослідники радянської доби мало торкали церковних подій ХІХ ст., надаючи пріоритету стародавній або новітній релігійній історії. В останнє десятиліття ХХ ст. з'явилося чимало нових досліджень, автори яких прагнули до всеохоплюючого висвітлення розвитку РПЦ в ХІХ ст. Зокрема, позиції православного духовенства в суспільному житті України

намагався визначити С. Гладкий [3], історією церкви в різних регіонах України професійно займалися С. Жилюк [4] (Волинь), О. Чиркова та І. Спінул [5] (Київщина та Чернігівщина), в монографії С. Римського [6] зроблено аналіз церковних змін у загальноросійському масштабі. Представники прогресивної інтелігенції підкреслювали, що на середину XIX ст. недосконалість структури церковного управління, розробленої при імператорі Петрі I, проявилась особливо гостро. Це стало актуальною проблемою як для духовних, так і світських осіб того часу. При зустрічах між собою, в своїх щоденниках та при листуванні чиновники різних рангів, архієреї та священнослужителі неодноразово обговорювали питання про необхідність перетворень в РПЦ.

У даній статті ми прагнемо проаналізувати дискусії представників інтелігенції та з'ясувати, наскільки проблеми й вимоги українських парафіян цікавили духовенство та мирських адміністраторів, оскільки результат перетворень залежить від ґрунтовності і виваженості проектів та професіоналізму й досвідченості їх ініціаторів.

У церковно-адміністративному відношенні Російська імперія розподілялась єпархії. В Україні їх нараховувалось дев'ять: Харківська, Херсонська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Таврійська [7, с. 304]. Згідно з імперським законодавством єпархіальні та губернські кордони збігалися. У такий спосіб забезпечувався додатковий контроль над церквою, оскільки губернські й повітові адміністрації нерідко втручались у суто церковні питання, корегуючи їх розв'язання на власну користь. Надмірне підпорядкування РПЦ світській владі, централізація, бюрократизм зумовили формування недосконалої системи духовного управління, що призвело до нагромадження кризових явищ в церкві на всіх щаблях церковного управління: від єпископату до парафій.

Архієреї, що очолювали єпархії, призначались царем, за поданням обер-прокурора виключно з числа ченців. Свободи дій архієреї не мали. Всі їх рішення повинні були узгоджуватись з консисторіями та членами Синоду.

Колегіальні єпархіальні органи – консисторії – виконували накази Синоду на місцях. Фактично в консисторіях головував секретар, якого призначав обер-прокурор. Секретар консисторії контролював хід всіх духовних справ у ввіреній йому єпархії; стежив за благонадійністю мирян, духовенства, в тому числі й архієрея, та про все звітував до Синоду. Середня ланка церковного управління благочинія та ради при них складались лише з кліру. Віруючі в парафіях, особливо на селі, зберігали пам'ять про традиційний церковний устрій, виборність священників, соборноправ'я, богослужіння рідною мовою. Протягом XIX ст. уряд скасував право сільських громад обирати собі священника. До парафій стали призначати пастирів, що отримали освіту в семінаріях чи бурсах. Проте багато з них не розуміли свою паству, ставали чужими для віруючих, оскільки виконували урядові накази, ставали проводирями русифікації та винищення традиційної української обрядовості. Усунення мирян від участі в житті релігійної громади, нерозуміння священниками їх звичаїв, зростання плати за треби призводили до збайдужіння людей до РПЦ. При цьому вони щиро вірили засадам християнського вчення та прагнули до церковного оновлення.

Переважає більшість мирян, незважаючи на невдоволення існуючим церковним ладом, не вимагали змін. Цьому заважали занадто низький рівень освіти, нечітке усвідомлення остаточних цілей (що саме вони бажають отримати від уряду), завантаженість щоденними справами, зневажливе ставлення вищого духовенства та імперського уряду до рядових віруючих.

Проте негаразди в церковному управлінні бентежили не лише малограмотних селян, а й кола освіченої громадськості. Одними з перших порушили питання про необхідність церковних змін редакції журналів М. М. Каткова «Русский вестник» та слов'янофільської «Русской беседы». Конкретних пропозицій вони не висували, оскільки їх діяльність обмежувалась цензурою. Імперський контроль за друкованим словом примусив багатьох лібералів зосередити свою діяльність за кордоном. Там вони обговорювали напрямки перетворень у церковному управлінні. У суспільних виданнях порушувалися питання щодо змін в РПЦ [8; 9]. Анонімні автори цих творів найбільш жорстко критикували консисторське управління, вважаючи його ганебним для церкви; викривали хибні риси, притаманні кліру – апатичність до суспільного життя, низький рівень освіченості, прагнення до наживи. Проте вони мислили категоріями самодержавного суспільства й враховували те, що тільки цар здатен провести реформи та «...вивести із пітьми тих, хто сам мав вести до небесного світла» [2, с. 31].

Отже, в середині 50-х рр. вперше за тривалий час було порушено монополію офіційної ідеології. В імперській публіцистиці з'явилися слабкі натяки на недосконалість державного й церковного устрою. В емігрантських виданнях вони переросли в різку критику бюрократизму,

хабарництва, що охопили всі сфери життя; панування єдиної РПЦ; викривали недосконалість в її управлінні; переслідування інаковірців.

Замовчувати або нехтувати замітками публіцистів з-за кордону було неможливо: вони швидко поширювались і зустрічали співчуття в колах прогресивної громадськості [11 с.98]. У Російській імперії одним з перших заторкнув проблеми реформування церкви О. М. Муравйов. Він тривалий час служив чиновником при обер-прокурорі і знав про всі негаразди в церковній адміністрації. У 1856-1857 рр. він подав до обер-прокурора кілька записок, в яких виклав власний погляд на стан РПЦ та запропонував можливі шляхи перетворень. Стосовно ж перетворень в духовному управлінні, то О. М. Муравйов вважав за першочергове збільшення території єпархій; налагодження в консисторіях стрункої ієрархічності, що мало б підвищити якість роботи в єпархіальних адміністраціях; регулярне проведення з'їздів архієреїв і, отже, подолання інформаційної ізоляції єпископів. Він підкреслював, що впроваджувати реформи в життя мають ієрархи, а роль світських чиновників в установах РПЦ варто звести до мінімуму.

Записки О. Муравйова не знайшли належної підтримки. Він підкреслював це в своєму листуванні з М.П. Погодіним. О. Муравйов писав, що реалізацію його пропозицій адміністративного переустрою в церкві загальмують світські чиновники, які можуть втратити пільги [6, с. 193]. Проте його погляди привернули увагу прогресивної громадськості до проблем РПЦ, примусили зосередитись на розробці ґрунтовних проектів церковних перетворень.

Спочатку обговорення відбувались переважно в Петербурзі. У ході дискусій щодо змін в РПЦ окреслилось кілька тенденцій. Лінія державної адміністрації мала консервативне спрямування. У своєму «Щоденнику» міністр внутрішніх справ П. О. Валуев підкреслював, що обер-прокурор О. Ахматов ігнорував церковний догмат про соборність, оскільки це заважало укріпленню самодержавства в РПЦ [11 с.277]. Проте ці проекти були найбільш реальними для впровадження. По-перше, вони розроблялись у відповідності з фінансовими можливостями імперії та згідно з державним законодавством (хоч часто суперечили церковним канонам). По-друге, уніфікація устрою РПЦ по всіх єпархіях унормовувала церковне управління, запобігала поширенню сектантства, укріплювала державну ідеологію.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. поміркованість державних проектів не задовольняла прогресивні кола. У цей час не тільки з-за кордону, а й в імперії лунали наполегливі вимоги кардинальних реформ в церкві. Зокрема представники слов'янофільської течії – О. С. Хом'яков, брати І. С. та К. С. Аксакови, Ю. Ф. та Д. Ф. Самаріни – різко критикували офіційну церкву. О. Хом'яков у своєму листі до І. Аксакова підкреслював, що прагне до «...початку розриву з Синодом і взагалі з ієрархією, як протесту проти офіційного православ'я» [13 с.33]. Вони вважали, що насамперед необхідно реформувати церковний устрій, ввести в державі свободу совісті. Проте наприкінці 50-х рр. конкретного проекту змін слав'янофіли не запропонували.

Д. Ф. Самарін на сторінках слов'янофільської періодики виступав, по-перше, за надання парафіям статусу юридичної особи, що на його погляд, визначило б коло прав і повноважень релігійних громад; по-друге, за відновлення стародавніх засад обрання мирянами членів причту [2, с. 165-166].

Поступово залучалось до обговорення можливості подальших перетворень духовенство. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. думки про необхідність кардинальних змін в церковному устрої висловлювали лише окремі ієрархи РПЦ. Найбільшою ґрунтовністю відрізняється проект єпископа Ревельського Агафангела (Соловйова), який в 1866-1867 рр. очолював Волинську єпархію, де намагався впровадити засади певної самостійності в роботі органів церковного управління. Він пропонував перетворити Синод в постійно діючий орган – Собор; скасувати обер-прокурорство; впровадити широку децентралізацію в управлінні; надати повної самостійності єпархіальним адміністраціям у питаннях місцевого значення; прирівняти органи церковної адміністрації до їх світських аналогів.

Ієрархи усвідомлювали необхідність реформ. Проте більшість з них підтримували курс державної адміністрації. Їх задовольняли окремі другорядні перетворення, що істотно не змінювали статусу архієреїв в єпархіях. Зокрема єпископ Варшавський Фелінський в квітні 1863 р., під час приборкання польського повстання, заявляв, що готовий побачити десять тисяч вбитих людей, аніж поступитись будь-яким пунктом церковного права [11, с. 221]. Насправді прогресивні проекти залишались поодинокими й не знаходили широкої підтримки. Представники парафіяльного духовенства, беручи участь в обговореннях, зосередились на власних матеріальних вимогах.

Служіння в системі православної церкви, тим більше, в її основі заважало парафіяльному духовенству всеохоплююче й об'єктивно оцінити стан РПЦ і запропонувати проекти реформування.

Взагалі дискусії щодо перетворень у православної церкві проходили досить закрито. Центром обговорень був Петербург. Переважна більшість проектів розроблялась на урядовому рівні. У колах інтелігенції вони обговорювались та критикувались. Кілька мільйонів православних віруючих не мали можливості висловлювати власні ідеї і пропозиції. Вони навіть не знали про майбутні реформи. Поступово дискусії щодо церковних реформ набували загальноімперського характеру.

В українських єпархіях обговорення набули певної своєрідності. Можливість перетворень в церковному управлінні найбільше справила враження в середовищі семінаристів. Студенти, з їх юнацьким запалом і ентузіазмом, свідомо були готові сприйняти і впровадити на місцях нововведення. Вони сподівались, що це покращить релігійне життя, введе на якісно новий, для офіційної РПЦ, рівень статус парафіяльного пастиря; поверне шанобливе ставлення віруючих до білого духовенства; встановить нерозривний духовний зв'язок між священниками й мирянами.

Російський уряд намагався утворити з українських семінарій знаряддя русифікації духовенства, не допускаючи в них поширення будь-якого вільнодумства. Проте частина української молоді залишалась мислячими, здатними до плідної діяльності людьми. Незважаючи на визиск цензури і русифікації, студенти Київської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Чернігівської, Житомирської семінарій створювали з-поміж себе гуртки, в яких спілкувались рідною мовою, знайомились з літературною спадщиною. При Волинській семінарії діяв гурток під проводом П.Куліша. Його члени займались перекладом церковної літератури на українську мову. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні спостерігалась активізація польського руху. З метою запобігти можливості залучення в ньому національно зорієнтованої української інтелігенції, роботу гуртка П.Куліша було заборонено [15 с.248].

Багато провідних діячів світської інтелігенції були з духовних родин або мали семінарську освіту: Іван Котляревський (закінчив Полтавську семінарію), Григорій Квітка-Оснoв'яненко, Петро Гулак-Артемівський і Амвросій Метлицький (згодом – професори Харківського університету), Степан Руданський, Іван Нечуй-Левицький, Анатолій Свидницький та багато інших. Родинне коло, атмосфера обрядово-релігійних традицій рідної домівки, українського села формували й національну свідомість дітей духовенства. У своїй творчості вони неодноразово звертались до сімейних спогадів. Зокрема Г. Квітка-Оснoв'яненко (1788-1843), завдяки особистій глибокій релігійності, що зародилась в дитинстві, коли він прозрів в церкві та підсилилась під час його служіння в монастирі, зумів щиро й багатогранно описати церковні свята на селі, підкресливши естетичні сторони українських обрядів («Мертвецький Великдень», «Конотопська відьма»). Водночас, релігійність заважала Квітці-Оснoв'яненку об'єктивно, без зайвого ідеалізму, ставитись до сучасної йому церкви.

Змістовні церковно-етнографічні нариси залишив син подільського священника, випускник семінарії Анатолій Свидницький (1834-1871). У 1860 р. він подав до редакції журналу «Основа» серію замальовок: «Великдень в подолян», «Злий дух», «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського». У газеті «Киевлянин» опубліковано його опис «Прошлий быт православного духовенства». Свидницький не приховував наслідків русифікаторської політики уряду, який прагнув знищити національно-свідоме духовенство, перетворити його в представників офіційного православ'я. У повісті Свидницького «Люборацькі» зображено стародавній устрій православного духовенства та процес занепаду патріархальних священницьких родин під тиском нових суспільно-економічних умов середини XIX ст.

Для української церкви в цьому полягала й велика проблема. Кращі студенти семінарій не прагнули йти в парафіяльні священники, вбачаючи в сучасному їм церковному устрої недосконалість і хиби або захоплюючись новомодним соціалізмом. Вони зробили безцінний внесок у розвиток української культури і, водночас, позбавили церкву свого служіння.

Не всі вихованці втрачали зв'язків з селом. Вихованці духовних семінарій, за традицією, отримували пастирські місця в тій самій єпархії, семінарію якої закінчували; дітям давали освіту переважно в своїх єпархіальних закладах. Вони служили, віддано працювали, встановлюючи духовний зв'язок з парафіянами, прагнучи відновити стародавні церковні традиції.

Проте суспільство другої половини XIX ст. складалось не лише з уряду та духовенства. Більшість світської молоді виявилось байдужим до церковних реформ. За спогадами М. Костомарова: «В цей час молодь стала топтати все, до чого молилось старе покоління... Інтелігентна молодь наша перейнялась крайньою перевагою матеріалістичних доктрин... Се була найчорніша і обурююча сторона сучасного нігілізму» [10, с. 557-558].

Середнє та старше покоління української освіченої громадськості залишались глибоко релігійними людьми, вшановували християнські ідеали. Одночасно вони публічно критикували наявний церковний устрій, виступали за повернення до національних релігійних традицій. Це ідейно зближувало українську інтелігенцію з російськими слов'янофілами.

Впливи панславізму й романтизму особливо проявились у поглядах М. Костомарова. Він часто друкував свої розвідки в слов'янофільських журналах. М. Костомаров виклав перші думки щодо устрою української церкви в роботі «О значении унии в Западном крае», яку передбачав захистити як магістерську дисертацію. Напередодні захисту в Харківській єпархії відбулась зміна архієреїв. Архієпископа Смарагда заступив Інокентій (Борисов). Він, познайомившись з дисертацією, висловив незадоволення відносно критики Костомаровим Константинопольського патріарха та негативної характеристики устрою та моральних устоїв у православної церкви. Не припиняючи особистого спілкування з Костомаровим, Інокентій вжив заходів, і дисертанта не допустили до захисту [10, с. 456].

Наприкінці 40-х рр. в «Книзі буття українського народу» М. Костомаров схвально оцінює устрій ранньохристиянської церкви, з притаманними йому рівністю і братерством. Безпосередньо на організації української церкви Костомаров не акцентував уваги, зазначивши, що запорозьке козацтво дотримувалось стародавніх християнських ідеалів і об'єднувалось в братства [17, с. 25].

Костомаров ґрунтовно опрацював синодальні рукописи, глибоко познайомився з організацією православної церкви в X-XIII ст. У журналі «Основа», що виходив в Петербурзі в 1861-1862 рр., він опублікував розвідки «Дві руські народності» та «Християнство і кріпацтво», в яких відобразив етнографічні відмінності українців і росіян, їх релігійну специфіку, в тому числі особливості в церковному устрої. Проаналізувавши причини формування своєрідних рис двох народів, Костомаров дійшов висновку, що «Якщо один народ тривалий час жив у безперервному прагненні підтримувати свою національну гідність перед іншими, розширити межі своєї вітчизни, підпорядкувати своїй владі сусідів, а інший, навпаки, обмежував свою політичну діяльність захистом своєї незалежності, був зайнятий збереженням своєї національності, то неможливо, щоб у них були однакові релігійні поняття» [18, с. 50]. У наступному році М. Костомаров анонімно надрукував статтю «Україна», в якій, зокрема, висвітлив основи стародавнього церковного устрою – соборність і демократизм, що виховали шляхетність і вільнодумство у українців.

З критикою негативних рис церковного устрою доби середньовіччя Костомаров виступив в розвідці «Южная Русь в конце XVI в.», яку написав з використанням матеріалу із забороненої дисертації [10, с. 108-197]. У праці «Черты народной южнорусской истории» він висвітлив генезис народних ідеалів, форм церковної і громадської організації [10, с. 45-50, 80-82]. Проте Костомаров не наважився протиставити традиційний устрій сучасній йому організації РПЦ. Навпаки, він заявляв, що християнське вчення вказує людині ідеальний устрій на небі і не варто його втілювати на землі [10, с. 558]. Можливо, він усвідомлював, що офіційна ієрархія може заборонити публікацію його статей, якщо в них буде критикуватись церковний устрій другої половини XIX ст.

Навколо редакції «Основи» гуртувались провідні російські й українські історики й літературознавці: М. Максимович, О. Лазаревський, П. Куліш, А. Маркович, Т. Шевченко, с. Руданський, Марко Вовчок, І. Тургенев та ін.

На сторінках журналу автори зосереджували увагу на проблемах в українському селі: протистоянні духовенства і віруючих, відсутності україномовних шкіл тощо. Зазвичай автори, продовжуючи працювати в Україні, пересилали свої твори до редакції «Основи». Зокрема, О. Кониський (1836-1900), публікуючи свої твори в «Основі», він працював в Київській громаді, організовував недільні школи. На початку 60-х рр. Кониський став відомий як автор серії статей на церковні теми та поемам «Проповідь на горі» та «Євстафієва дочка». Він нагадував християнські заповіді, наголошував на необхідності відродження братських традицій та збереженні народної віри. Після виходу Валуєвського циркуляру, Кониський зазнав переслідувань та змушений був перебувати на еміграції.

В «Основі» часто друкувала твори Марія Вілінська, відома під псевдонімом Марко Вовчок. Перебуваючи з 1859 р. за кордоном, вона працювала над повістю «Дяк». Окремі нариси з повісті, включила до роману «Записки причетника». Публікацію роману заборонила цензура, як твір, що компрометує духовенство. Фактично в «Записках причетника» Марко Вовчок від імені підлітка Тимоша, майбутнього причетника, описала побут і звичаї сільського духовенства, протистояння між священиками і кліром. Другу частину роману Вілінська присвятила замальовкам монастирського життя, можливо, дещо перебільшуючи риси фанатизму та відлюдкуватості ченців та сваволі ігуменів.

Журнал «Основа» контролювався цензурою, що зумовило його поміркований характер. У такий спосіб українські освічені кола зайняли досить помірковану позицію стосовно РПЦ. Вони реанімували минуле рідної церкви, наголосили, що вшанування християнських цінностей, виборність і рівність були основами церковного устрою українців в середньовіччі. Проте проєктів впровадження цих релігійних засад до офіційної РПЦ другої половини XIX ст. українські діячі не запропонували. Вони зосередились на друкуванні досліджень старовини, одночасно не давши цим публікаціям практичного пристосування.

Ідеї прогресивної інтелігенції не набули належного поширення. Цьому завадило кілька причин. По-перше, критика православної церкви не завжди знаходила підтримку у населення, яке залишалось глибоко релігійним. По-друге, переважну більшість українців становило селяни, рівень освіти яких був вкрай низький. Абстрактні, складно висловлені ідеї щодо необхідності змін не розумілись і не усвідомлювались віруючими. По-третє, серед української інтелігенції не було настільки проїнятих церковною справою людей, щоб терпіти за критику офіційної РПЦ урядово-адміністративні переслідування.

Отже, у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. всі сфери життя Російської імперії перебували в кризовому стані й вимагали реформ. Цар Олександр II, усвідомлюючи необхідність перетворень, прагнув надати їм контрольованого й обмеженого характеру. У такий спосіб досягалось кілька цілей: напівфеодална, забюрократизована імперія перетворювалась у більш-менш європейську країну, підвищувався авторитет її монарха на міжнародній арені і в імперії. Ідеї прогресивної інтелігенції, як російської, так і української, щодо реформ залишались відомими лише вузькому колу їх прихильників і не мали підтримки у населення, яке зберігало православну віру. Незважаючи на кількісне обговорення проєктів майбутніх церковних реформ, вони здійснювались за урядовим сценарієм, без врахування будь-яких місцевих релігійних особливостей. Це зумовило невдоволення парафіяльних священиків і мирян, які зберігали пам'ять про традиційний церковний устрій і намагались пристосувати офіційні урядові настанови до повсякденного релігійного укладу. Водночас урядове нехтування церковними цінностями віруючих стало одним з факторів посилення українського національного руху в другій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Папков А. Упадок православного прихода (XVIII-XIX века). Историческая справка. – М., 1899; 2. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870). – СПб., 1902; 3. Гладкий С. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття // Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997; 4. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) – К., 1998; 5. Чиркова О. Православна церква в Україні в кінці XVIII-XIX століттях. – К., 1998; 6. Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ (1860-1870 гг.). – М., 1999; 7. Знаменский П. История Русской Православной Церкви. – М., 1996; 8. Описание сельского духовенства в России. – Лейпциг, 1858; 9. [Беллюстин И.] Описание сельского духовенства. – Р., 1859; 10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989; 11. Дневник П.А.Валуева министра внутренних дел. – В 2 т. – Т.1: 1861-1864. – М., 1961; 12. Чернуха В. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. – Л., 1978; 13. Дудзинская Е. Славянофилы в общественной борьбе. – М., 1983; 14. Центральний державний історичний архів України (м. Київ); 15. Рожко В.Є. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001; 16. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 т. – N-У., 1957. – Репринтне видання. – К., 1998. – Т.ІІІ; 17. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991; 18. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994.

В.О. Парандій

НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛІТИ ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ)

На сьогодні українська історична наука ще не має власної ґрунтовно розробленої науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, що відповідала б світовій історії. У різні часи наша історія була тісно пов'язана з різними імперіями, державами, народами. Водночас українська історія, після того як В. Антонович відсепарував її від польської, а М. Грушевський – від російської, так і залишилась на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією. Ми маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі суперечать і не відповідають одна одній, оскільки не враховують, ігнорують або ж подають у міфологічному обрамленні специфіку українського